

ВЕРОНИКА ШАЛАГИН
НГДЕК „Св. Константин Кирил Философ“
✉ veronika.shalagin@gmail.com

ГЕОРГИ ШАЛАГИН
Независим изследовател
✉ geoshal@abv.bg

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РАЗВОЯ НА СТРАДАТЕЛНИТЕ ПРИЧАСТИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В предложената статия се разглеждат въпроси като: Как се извършват в развоя на българския език промените в причастната система, свързани с нейната редукция, и защо въобще се редуцира причастната система? Кои причастия изчезват и защо? Как се свързват тези общи промени в причастната система конкретно с развоя на страдателните причастия в българския език? Защо изчезват именно сегашните страдателни причастия в развоя на българския език, а миналите страдателни причастия се запазват? Какви са резултатите от редуцирането на причастната система в развоя на българския език?

Отговорите на тези въпроси се търсят на базата на структуралистката методология на изследване и описание на езиковите явления и процеси. Тази методология разглежда системно структурните изменения в езика, като ги описва и анализира не само в плана на формата, но и в плана на съдържанието. Именно в плана на съдържанието ще се намерят отговори за промените в плана на формата или за историческите промени, настъпили в структурата на езика, които са следствие от развитието на българския език към аналитизъм.

В края на статията се посочва и относителната хронология на промените при редуцирането на причастната система.

Ключови думи: причастия, предикация, темпоралност, глагол, залог, време, исторически развой на българския език, структурализъм, план на съдържание, план на формата

*Veronika Shalagin
National Gymnasium
for Ancient Languages and Cultures
St. Constantine Cyril the Philosopher
✉ veronika.shalagin@gmail.com*

*Georgy Shalagin
Independent researcher
✉ geoshal@abv.bg*

TO THE ISSUE OF THE DEVELOPMENT OF PASSIVE PARTICIPLES IN THE BULGARIAN LANGUAGE

The article addresses the following issues: How are the changes in the participle system related to its reduction made in the development of the Bulgarian language and why is

the participle system reduced at all? Which participles disappear and why? How are these general changes in the participle system specifically related to the development of the present passive participles in the Bulgarian language? Why exactly do the present passive participles disappear in the development of the Bulgarian language, and why are the past passive participles preserved? What are the results of the reduction of the participle system in the development of the Bulgarian language?

The answers to these questions are sought on the basis of the structuralist methodology of research and description of linguistic phenomena and processes. This methodology systematically examines structural changes in language, describing and analyzing them not only in the plan of form but also in the plan of content. It is in the plan of content that answers will be found for the changes in the plan of form or for the historical changes that have occurred in the structure of the language, which are a consequence of the development of the Bulgarian language towards analytism.

At the end of the paper, the relative chronology of the changes in the reduction of the participle system is indicated.

Keywords: participles, predication, temporality, verb, voice, tense, historical development of the Bulgarian language, structuralism, plan of content, plan of form

Върху развоя на причастията в българския език влияят няколко фактора, от които основният е много по-изразеният стремеж на българския език към аналитизъм в сравнение с другите славянски езици. Поради това развоят на причастната система в българския език е много по-напреднал стадий от развоя ѝ в другите славянски езици.

За разлика от старобългарския език, който има богата причастна система – пет вида причастия (три деятелни – едно сегашно и две минали, и две страдателни – едно сегашно и едно минало), в съвременния български език са останали само две причастия (само за минало време – едното деятелно и другото страдателно). Изчезването на някои от видовете причастия е продължителен процес в историята на българския език. Някои от изчезналите отдавна в говоримия език причастия се възстановяват от книжовниците по време на Възраждането (XIX в.) под руско влияние, като напр. сегашното деятелно причастие, но то се употребява предимно в книжовния език.

В това изследване няма да се спираме на възникването на страдателнопричастните форми, на тяхното формообразуване с помощта на наставки, а също и на фонетичните изменения на тези форми в развоя на българския език (по тези въпроси има множество изследвания). В повечето изследвания е описано или споменато изчезването на *сегашните страдателни причастия* в историята на българския език. Известно е, че остатъчните форми на бившето сегашно страдателно причастие в системата на съвременния български език са се превърнали в прилагателни (*любим, необходим, видим*) и са послужили като словообразователна основа на един продуктивен книжовен модел с частица

не- за изразяване на възможност, който се среща в старобългарски, а по-късно и в църковнославянски и руски (*необходим, забравим, неустоим* и под.).

В повечето езиковедски изследвания обаче обикновено не се разглеждат въпроси като *защо въобще се редуцира причастната система и защо едни причастия отпадат, а други остават в историята на езика*, а още по-малко се разглеждат такива като *защо точно тези видове причастия изчезват, а другите остават в системата на езика*. Това с голяма доза сигурност можем да твърдим за страдателните причастия. За деятелните причастия се намират някои отговори на тези въпроси в научната литература, но те общо взето се свеждат до краткия отговор, че те вече не са нужни в езика. Какво обаче означава това, че дадена форма (или категория) вече не е нужна в езика и защо е изчезнала нуждата от тази форма (или категория)? Именно на подобни въпроси ще се опитаме да отговорим в това изследване и ще видим, че това, което обикновено се приема като причина за отпадането на едните видове причастия (напр. превръщането в прилагателни на сегашните страдателни причастия) всъщност е следствие от процеса на редукция на причастната система в езика, а не причина за нейното редуциране. Т.е. причината за редуцирането на причастната система, за изчезването и за запазването на конкретни видове причастия трябва да се търси по друг начин, чрез друга методология (не само чрез описание на формите и употребите), която разглежда системно структурните изменения в езика, описвайки ги не само в плана на формата, но и в плана на съдържанието. Обикновено именно промяната в плана на съдържанието води след себе си промяна и в плана на израза (вж. [4], [6], [7], [8], [10]).

Преди да се впуснем в историята на причастията в българския език, ще обърнем внимание на теоретичната рамка, в която поставяме причастията като част на речта в езика и която ни дава солидна основа за направените изводи по отношение на развоя на причастната система в българския език. За тази цел ще отговорим накратко на следните два основни въпроса:

1. Какъв е планът на съдържанието на причастната форма и как функционира причастията като категория в езика?

Причастията са сложна глаголна категория, която притежава освен глаголни също така и именни морфологични частни категории. За разлика от другите части на речта, които изразяват само предмет (съществителните имена), само признак на предмета (прилагателните имена) или само действие (глаголите), причастията изразяват *признак на действието*. Т.е. в общокатегориален план причастията съчетава и именни, и глаголни характеристики, което означава, че то е претоварена форма в езика откъм предаване на общограматично съдържание (общокатегориалните граматически значения са значенията на частите на речта – вж. [10]: 13).

2. *Защо разволят към аналитизъм има пряко отношение към промените в причастната система на българския език?*

Разволят към аналитизъм се проявява в стремежа на езика да предава граматическата информация на формално обособени части (вж. [5], [8], [10]), което води след себе си промяна в структурата на езика. В дадения случай езикът се стреми да отстрани *необособеното* предаване на общокатегориална информация. Именно поради този стремеж за разпределяне на граматическата информация върху отделни части започва процесът на редуциране на цялата причастна система в българския език. В резултат на това причастието или губи самостоятелната си употреба, като става част от сложна глаголна форма, или ако запазва самостоятелната си употреба, губи статуса си на причастна форма и се адективизира, като се превръща в именна част на речта.

Как се извършват промените в причастната система, свързани с нейната редукция, кои причастия изчезват и защо, и как се свързват тези общи промени в причастната система конкретно с разволя на страдателните причастия в българския език?

Редуцирането на причастната система в българския език (отпадането на причастия, адективизацията на някои от тях и т.н.) е продължителен процес в историята на българския език, който е започнал още от старобългарския период на езика. Този процес е свързан с редуцирането на падежната система при имената. Именно разволят към аналитизъм на частнокатегориално ниво довежда до редуцирането на падежната система при имената, което води от своя страна до намаляване на склонитбените форми и при причастието (частнокатегориалните граматически значения са такива като род, число, време, залог и т.н. – вж. [10]: 13). Това редуциране на падежната система при имената води и до изчезването на сложните форми на прилагателните, което от своя страна е свързано и с изчезването на сложните форми на склоняемите причастия¹ (това включва и страдателните причастия). Повечето изследователи са единомушни, че по значение сложните форми отговарят на съвременните членувани форми, чрез които и са заместени в съвременния български език.

Тук трябва да се подчертае, че *не* поддържаеме тезата, според която възникването на граматическата категория *определеност* в българския език е причината за изчезването на сложните форми на причастието. Тази, т.нар., *определеност* на сложните форми не се изразява чрез съответните окончания на формите, а е следствие на контекстуалната употреба в съответната синтактична позиция в изречението. Възник-

¹ Сложните форми на причастието се образуват подобно на сложните форми на прилагателните имена, като към простата форма на причастието се добавя формата на анафоричното местоимение в съответния род, число и падеж.

ването на новата граматическа категория *определеност* няма връзка с отпадането на сложните форми. Главната причина за тяхното отпадане е именно развоят на българския език към аналитизъм и стремежът към унификация на формите.

Пряка връзка с редуцирането на причастната система има и самостоятелната/несамостоятелната употреба на причастията.

Какво представлява на синтактично и морфологично ниво самостоятелната и несамостоятелната употреба на причастията?

Причастията могат да се употребяват самостоятелно само в атрибутивна (и понякога субстантивирани) функция (напр. в съвременния български език *пишец човек, напукани ръце*²).

Несамостоятелната им употреба е свързана с предикативната функция. Предикативната функция се изразява при съчетаването на причастията с глаголна форма. Една от тези несамостоятелни употреби на причастията се изразява във функционирането на причастията в ролята на сказуемно определение като част от съставно именно сказуемо (т.е. употребата им в предикативно-атрибутивна функция). За да могат да се употребят в предикативна функция причастията задължително трябва да се съчетаят с глагол, тъй като само глаголят може да създаде предикацията.

Преди да продължим по въпроса за предикативната употреба на причастията в историята на българския език, трябва да направим едно уточнение, свързано с причастните конструкции в старобългарски.

В научната литература се говори за още една предикативна употреба на причастията в старобългарския език, която не съществува в съвременния български език. Причастията са можели да образуват *конюнктни или абсолютни причастни конструкции*, които по функция отговарят на днешните деепричастия или подчинени изречения. Това са конструкции като *Dativus absolutus*, *Dativus cum infinitivo*, *Accusativus cum infinitivo*, *Accusativus cum participio*, които се срещат в старобългарските, а някои от тях (като *Dativus absolutus*) и в среднобългарските паметници. Все още не са изяснени точно спецификата и граматическият статус на тези конструкции – *дали те имат ролята на подчинено изречение или са синтагми в основното изречение*. Това изисква допълнителни изследвания и по-пространни обяснения, на които няма да се спираме в момента. Ще обобщим само някои наблюдения и направени изводи във връзка с особеностите на тези причастни конструкции, които *изключват* уеднаквяването на тяхната употреба с предикативната употреба на причастията в състава на сложни глаголни форми.

² В българският език причастие в атрибутивна функция се съгласува като прилагателните имена и се съотнася с определителния член (*пишец човек* – *пишецният човек, напукани ръце* – *напуканите ръце*).

Повечето изследователи се придържат към тезата, че тези абсолютни и конюнктни причастни конструкции са конструкции, създадени за книжовна употреба в старобългарски с цел по-адекватното превеждане на подобни конструкции в гръцките оригинали при преводаческата дейност на светите братя (вж. [13], [14], [15]). Доста изследователи споделят мнението, че абсолютната дателна конструкция, освен създадена с книжовна цел, е и подобна на други абсолютни причастни конструкции в индоевропейските езици, което се съчетава и с идеята, че още първите преводи на светите братя са имали за цел да използват колкото се може повече говоримия език, за да направят разбираеми свещените книги за славянските народи (вж. [13], [14], [15]). По-дългият живот на тази конструкция в развоя на българския език също подкрепя идеята за това, че тя не е била чужда, изкуствено създадена конструкция в старобългарски език. Това, което ни интересува нас в случая е *дали функцията на подобни причастни конструкции е предикативна, т.е. дали тя е подобна на предикативната функция при образуването на сложните глаголни форми* (спомагателен глагол+причастие), за които споменахме по-горе. Още П. Илчев, в своята интересна статия за абсолютната дателна конструкция, говори за субект (S) и предикат (P) в тази конструкция (вж. [13]: 217). По подобен начин продължават да разглеждат конструкцията и други учени, така се описва и в някои граматика и учебници по старобългарски език (вж. [11], [14]). В обзорната си студия за единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI век, А.-М. Тотоманова говори за това, че причастията в абсолютните конструкции „образуват в състава на изречението допълнителен предикативен център, който има смисъл на съпътстващо или предшестващо обстоятелство в зависимост от темпоралната маркираност на причастията“ (вж. [15]: 78).

Според нас, определянето на конструкцията като субектно-предикатна е по-скоро неточно. Двата члена на абсолютната конструкция действително се съотнасят като обект и негово свойство, но, първо, това свойство не му се *приписва* (докато предикативността всъщност е утвърждаване или отричане на връзката между даден обект и неговото свойство) и, второ, този обект може да съвпада със субекта на изречението, а може и да не съвпада (докато обектът при предикация става априори субект на твърдението). В изречението, т.е. на синтактично ниво субектната и предикатната позиция задължително се заемат от подлога и сказуемото.

Съществуват още основателни причини да не се приемат термините субект и предикат, когато става дума за двата члена на абсолютната конструкция. На първо място, това е несамостоятелността на абсолютните конструкции (и другите причастни конструкции). Т.е., тези конструкции не могат да образуват самостоятелно изречение, както такова би трябвало да образува всеки предикат в съчетание със субект. Тези

конструкции винаги са свързани с главното изречение в някаква подчинителна връзка и не могат да съществуват отделно от него, т.е. да образуват самостоятелно изречение. На второ място, това е темпоралността в тези конструкции, за която говорят някои изследователи и която се намира в пряка връзка с изразяването на предикативността. И П. Илчев споменава, че може да се говори за „темпоралност в абсолютната конструкция“ (вж. [13]: 232), и други учени също използват това понятие при изследванията си на конструкцията (вж. [14], [15]). Според нас обаче и това не е точно определено. Тази „темпоралност“, присъща на причастията в конструкцията всъщност е зависима от темпоралността, която винаги носи сказуемото (глаголната форма) в изречението. Т.е. сама по себе си конструкцията не притежава „предикативна темпоралност“, а само разкрива връзка с темпоралността, която носи сказуемото (глаголната форма) в главното изречение. Както ще стане ясно по-надолу, когато се говори за темпоралност при причастията, се има предвид релевантният за темпоралната система признак *предварителност* (сегашните причастия са немаркирани по този признак, а миналите са маркирани). Този признак, който те носят, не може сам по себе си да изрази темпоралността, която е задължителна част от изразяването на предикативността. Причастията изразява само отношение на действието (*Д*) към актуализационния период (*А*) (вж. [10]), но не изразява основното отношение, което може да изрази категорията *време*. Наличието на основното отношение, което може да изрази цялата темпорална категория, е отношението на актуализационния период (*А*) към момента на актуализация (*М*) (вж. [9], [10]). И именно това основно отношение е задължителна част за изразяването на предикативността. Причастията сами по себе си не носят това отношение. Те носят само темпоралния признак *предварителност*, който сам по себе си не изчерпва темпоралността, която, от своя страна, е задължителна за предикацията, и затова причастията винаги са в отношение към сказуемото в главното изречение.

Истинската предикативна употреба на причастията е само употребата им в състава на сложните глаголни форми, тъй като предикацията се създава от личната глаголна форма, а не от самото причастие.

След това уточнение, да се върнем към истинската предикативна употреба на причастията, която, както в старобългарски така и през целия развой на българския език, се проявява в способността им да образуват заедно със спомагателния глагол сложни (композирани, аналитични) глаголни форми. Тези сложни глаголни форми на синтактично ниво не са съставни сказуеми, а прости сказуеми. По този начин, с помощта на предикативната употреба на страдателните причастия, се е образувала и формата на страдателния залог в българския език, която съществува и до сега. Причастията (и деятелните, и страдателните), взети сами по себе си, влизат в категорията на залога, но не могат

самостоятелно да се употребяват в предикативна функция. Именно в участието на причастията в тези сложни глаголни форми и в тяхното функциониране трябва да се търсят и основните причини, довели до редуциране на причастната система в развоя на българския език.

Както посочихме по-горе, в старобългарския период на българския език има както минали, така и сегашни причастия (и деятелни, и страдателни). Същото е положението и в съвременния руски език за разлика от съвременния български език, където сегашните страдателни причастия са изчезнали напълно, а сегашните деятелни са изкуствено, книжно явление, възвърнато в употреба под руско влияние. От богатата причастна система в старобългарски са останали в съвременния български език само две минали причастия – минало деятелно II причастие (т.нар. елово причастие) и минало страдателно причастие. И двете причастия участват в състава на сложни глаголни форми през целия развой на българския език.

При причастията взети сами по себе си в атрибутивна функция, сегашното и миналото време се разбират по-различно отколкото сегашното и миналото време, взети като членове на категорията *време* при причастията, които присъстват в състава на личните глаголни форми (т.е. употребени в предикативна функция).

За да отговорим на въпроса защо едни причастия изчезват в историята на българския език, а други остават, първо ще уточним следните основни теоретични положения:

1. Как се определя *времето* при причастията в предикативна употреба,
2. Кой е *релевантният признак*, който ги диференцира в темпорално отношение,
3. *Какво отношение има този релевантен признак към редуцирането на причастната система и най-вече към изчезването на сегашните страдателни причастия и запазването на миналите страдателни причастия във формата за пасив.*

Обикновено лингвистите определят *времето на причастията*, които са част от личната глаголна форма, като съотношение на действието, което е изразено чрез причастията, и действието, изразено чрез спрегаемия глагол. *Сегашните причастия* (и деятелни, и страдателни) показват, че действието, изразено чрез причастията, е *едновременно* на действието, изразено чрез спрегаемия глагол, т.е. $D_{\text{прич}} = D_{\text{глагол}}$, а *миналите причастия* (и деятелни, и страдателни) – че действието, изразено чрез причастията, *предшества* действието, изразено чрез спрегаемия глагол, т.е. $D_{\text{прич}} > D_{\text{глагол}}$. При това се получава, че отношението на действието, изразено чрез причастията, и действието, изразено чрез спрегаемия глагол, не зависи от това в какво време стои спрегаемият глагол. По подобен начин бихме могли да опишем времето на причас-

тията, които са част от състава на личните глаголни форми в старобългарски език. Това описание на времето при причастията обаче е недостатъчно и даже неадекватно. Например, в езици, където съществуват т.нар. перфектни времена, а именно перфект и плусquamперфект (като напр. български, френски, немски), може да се окаже, че действието, изразено чрез миналото причастие във формата на тези времена, съвсем не предшества действието, изразено чрез спрегаемия глагол, а е едновременно на него. Причината за това е, че в перфектните времена самото действие на спрегаемия глагол предшества неговия т.нар. резултат. В случая не е достатъчно изяснено *защо се установява съотношение именно с времето, изразено чрез спрегаемия глагол, а също така възниква и въпросът с какъв елемент тогава се съотнася действието на причастията в перфектните времена.*

За да си отговорим на тези въпроси, ще се обърнем към същността на категорията *време*, т.е. какво изразява тази категория. Категорията *време* изразява отношението между два елемента, единият от които се явява *неразчленен* и който се нарича *ориентационен момент* (M), а другият – *разчленен* и се нарича *период на актуализация* (A) (вж. [3], [10]). Основното в значението на перфектните времена е, че *действието не съвпада с периода на актуализация, а го предшества*. В този случай действието вече се съотнася не с момента, а със самия период на актуализация (A), който от своя страна се съотнася с момента (M). При това, с термина *момент* се обозначава не само момента на речта, т.е. акта на комуникация (MG^3), но и всеки друг момент, който предшества момента на речта (MM^4), ако той се явява релевантен (вж. [3], [10]). Всъщност, тук се прави разграничение между това, което изразява категорията *време* изобщо, от една страна, и как категорията *време* може реално да се прояви, от друга страна. С други думи казано, категорията *време* винаги отговаря на формулата A / M , но в някой конкретен език могат да съществуват елементи-посредници - като *действие* (D), ако то не съвпада с периода на актуализация и като минал спрямо момента на речта момент (MM), и тогава формулата придобива друг вид: $(D / A) / (MM / MG)$.

След това кратко уточняване на отношенията, които се изразяват чрез категорията *време*, можем да определим, че *съвпадането / несъвпадането на действието (D) и периода на актуализация (A)* е смислоразличителен (диференциален) признак в тези езици, в които различията в плана на съдържанието съответстват на различията в плана на израза. Според нас, *времето на причастията показва именно това съотношение – съотношението между действието и периода на актуализация (D / A)*. Само по този начин може ясно да се обясни защо времето на причастията се съотнася с времето на спрегаемия глагол. А именно, защото

³ MG – момент на говорене

⁴ MM – минал момент

актуализацията е възможна само при личните глаголни форми, тъй като само те имат предикативна функция, т.е. *актуализацията е проявление на предикативността* (реално тази актуализация става при съотнасянето на периода на актуализация към момента на речта).

В български (а и в руски) език несъвпадането на действието, изразено чрез причастие, с периода на актуализация, изразен чрез спрегаемия глагол ($D < A$), се свежда до отношение на предходност⁵ (предварителност)⁶. Това отношение, от своя страна, е *релевантният признак*, който диференцира в темпоралната система предварителните от непредварителните времена. *Именно това е признакът, който играе основна роля при редуцирането на причастната система*, а също така и при редуцирането на формите в темпоралната парадигма на страдателния залог. В съвременния български език (и в цялата история на български език) в страдателен залог съвпадат две по две редица времена. Това съвпадане не е случайно. Времената, които съвпадат в страдателен залог, в деятелен и възвратен залог се противопоставят едно на друго като нерезултативни и резултативни (вж. [10], [16], [18]). Както е известно, резултативните времена са времената от групата на перфекта. Вече споменахме, че при тези времена действието не съвпада с периода на актуализация, а го предшества, т.е. те са маркирани по признака *действието предшества периода на актуализация*, за разлика от нерезултативните времена, които не са маркирани по този признак. За да се различава признака *предшестване на действието спрямо периода на актуализация* от признака *предшестване на действието спрямо ориентационния момент*, назоваваме този признак за краткост с термина *предварителност*⁷, според терминологията на Г. Герджиков (вж. [3], [7], [9], [10]). В български език в страдателен залог произтича *парадигматична неутрализация* на признака *предварителност*. Максимално маркираната (натоварена) от страна на категорията *залог* форма се разтоварва частично от страна на категорията *време* (неутрализира се само един признак, а не цялата категория) (вж. [10], [16], [18]).

⁵ Тук се използва думата *предходност* не като термин (т.е. не като *предходност* на действието към даден момент), а като обяснение на отношението, а терминът в случая е *предварителност* (предходност на действието спрямо актуализационния период). Тази дума се използва, защото в български език няма обратен термин на *предварителност* (т.е. няма *следварителност*), който да изразява непредходност на действието спрямо актуализационния период.

⁶ Съществуват езици, в които това несъвпадане се изразява не само в отношение на предходност, но и в отношението на следходност (D предхожда A , D следхожда A), т.е. в такива езици има и причастия за бъдеще време (напр. монголски език).

⁷ Терминът *предварителни времена*, употребяван за времената от групата на перфекта, е по-подходящ от термина *резултативни времена*, тъй като понятието за резултат е възможно само при глаголите с конкретно, а не с абстрактно значение. Т.е. терминът *предварителни времена* обхваща всички глаголи, независимо от конкретността или абстрактността на техните значения.

Как тази неутрализация на диференциалния признак предвариелност влияе на редуцирането на причастията във формата за страдателен залог?

За да отговорим на този въпрос, ще се върнем към плана на съдържание на причастната форма. Както уточнихме в началото, причастие е сложна глаголна категория. В резултат на това се оказва, че причастие е твърде *претоварена откъм съдържание обща категория* и именно това е главната причина за разпадането на причастната система в историята на българския език и за запазването само на причастията, които влизат в състава на сложните глаголни форми (минало деятелно II – *елово* причастие и миналото страдателно причастие).

Трябва да се отбележи, че изчезването на сегашните причастия в историята на българския език се дължи основно на причини от *съдържателен*, а не формален характер. Това се отнася както за деятелните, така и за страдателните причастия.

В старобългарски език в деятелен залог за изразяване на времената от групата на перфекта се създават сложни глаголни форми с помощта на минало деятелно II - елово причастие. Тези причастия са специално възникнали за тази цел. Те не се използват самостоятелно в атрибутивна функция, а *само в предикативна функция* като част от сложни глаголни форми (вж. и [15]: 77). Тези форми са живи и до днес в съвременния български език. Сложните глаголни форми изразяват перфектните времена чрез спомагателния глагол, който се явява носител на темпоралните релевантни признаци *предходност*, *следходност* и/или *индиректност*, и *еловото* причастие, което се явява носител на темпоралния признак *предвариелност*. Както отбелязва и в студията си А.-М. Тотоманова, тази предикативна употреба на еловото причастие „ги сближава със страдателните причастия, които участват в образуването на композираните форми за страдателен залог“ (вж. [15]: 77). В страдателен залог обаче положението е по-различно от това в деятелен залог. Има две основни разлики:

1. В страдателен залог *не* се създават специални форми на страдателни причастия само за тази цел (функциониране като част от композирани глаголни форми). Едни и същи минали и сегашни страдателни причастия, които функционират в причастната система на старобългарски, се използват както в предикативна, така и в атрибутивна функция.

2. Нещо повече обаче, в страдателен залог *не* се създават отделни сложни форми за изразяване на предварителните времена, които да се различават от формите за изразяване на непредварителните времена в темпоралната парадигма на страдателния залог. Това се дължи също на причини от *съдържателен* характер, както обяснихме по-горе, които са причина за редуцирането на формите в темпоралната парадигма на страдателния залог.

В старобългарски език във формата за страдателен залог се включват както минали, така и сегашни страдателни причастия. Още в старобългарски обаче примерите със сегашни страдателни причастия са доста по-малко в сравнение с примерите с минали страдателни причастия, тъй като процесът на изчезването на сегашните страдателни причастия от причастната система на българския език вече е в ход (вж. [17]: 97).

Защо изчезват именно сегашните страдателни причастия в развоя на българския език, а миналите страдателни причастия се запазват?

Отговорът на този въпрос отново трябва да се потърси в плана на съдържанието. За тази цел ще припомним казаното по-горе, че миналите и сегашните причастия се различават помежду си по темпоралния признак *предварителност*, като миналите причастия притежават положителния диференциатор *предварителност*, а сегашните – отрицателния диференциатор *непредварителност*. Основната граматическа информация, която носи причастната форма в предикативна функция (т.е. при интегрирането си в личната глаголна форма) обаче е да изразява диференциатора *предварителност*. В темпоралната парадигма на страдателния залог, като максимално маркиран член откъм категория *залог*, за разтоварване настъпва парадигматична неутрализация на темпоралния признак *предварителност*. Това е и признакът, който се формализира при причастията. Именно поради *неутрализацията на признака предварителност* вече е без значение дали ще се използва сегашно или минало страдателно причастие в състава на пасивната форма. Присъствието на сегашно или минало страдателно причастие в дадена пасивна форма не е абсолютен критерий за конкретното съотнасяне на пасивната форма към нерезултативния или резултативния корелат на съответната двойка времена. И миналото, и сегашното страдателно причастие като част от сложната глаголна форма за страдателен залог в старобългарски могат да изразяват както предварителни, така и непредварителни времена (вж. [18]: 398–399; [15]: 73).

Именно това е и причината изобщо да отпадне нуждата от използване на два вида причастия (сегашно и минало) във формите на страдателния залог и сегашните страдателни причастия постепенно изчезват в развоя на българския език (някои от тях напълно, а други се превръщат в прилагателни).

Българският език е предпочел да унифицира формите в плана на изразяване. Т.е., първо, да няма две форми за изразяване на едно значение и, второ, унифицираната форма за страдателен залог да е подобна на формите в деятелен залог, т.е. да се предава с помощта на минало причастие. По такъв начин само миналите страдателни причастия остават в системата на българския език като част от композираната глаголна форма за страдателния залог.

Какви са резултатите от редуцирането на причастната система в развоя на българския език?

В съвременния български език именно този резултат от развоя на причастията (запазването само на миналите причастия) води до засилване на значението на категорията *вид* (на глагола) при определянето на *времето* при причастията, както и при определяне на времето на съответната сложна глаголна форма, в която участва причастие. Вече не съществува, както е съществувало в старобългарски (а и в среднобългарски), разграничаването на миналите причастия, които притежават положителния диференциатор *предварителност* от сегашните причастия, които притежават отрицателния диференциатор *непредварителност*. Темпоралният диференциален признак *предварителност* вече се разграничава само от вида на глагола, от който е образувано причастие, т.е. причастията от глаголи от свършен вид вече започват да изразяват признака *предварителност*, а причастията от глаголи от несвършен вид – признака *едновременност*. По същия начин се разграничава в съвременния български език в темпорално отношение и сложната глаголна форма за страдателен залог, в която участва вече само миналото страдателно причастие. Разграничаването може да се осъществи *само* чрез вида на глагола, от който е образувано причастие, т.е. причастията от свършен вид контекстуално изразяват съответното предварително време, а причастията от несвършен вид – съответното непредварително време. За разлика от старобългарски, където все още видът на глагола, от който е образувано причастие, е само един от начините за разграничаване в темпорално отношение при формите на страдателния залог, тъй като все още съществуват два вида страдателни причастия – сегашно и минало. Казано накратко, в съвременния български език *времето* при причастията, които влизат в състава на сложните глаголни форми, се разграничава *само от вида на глагола*, от който е образувано причастие (вж. [17], [18]).

В обобщение може да се каже, че запазването на миналите причастия в развоя на българския език и отпадането на сегашните причастия се дължи основно на причини от съдържателен, а не формален характер. Историческите промени в плана на съдържанието обуславят и съответните промени в плана на формата. Те са свързани с развитието на българския език към аналитизъм, който се изразява в промяна на граматическата структура на езика.

Накрая, ще посочим относителната хронология на досега изложените промени при редуцирането на причастната система в историята на българския език и особено относно изчезването на сегашните страдателни причастия. Явленията, които настъпват в причастната система се коренят в уникалния развой на българския език към аналитизъм и са

част от процесите, които съпътстват този развој и отразяват измененијата в структурата на езика.

1. Процесите, които се извършват, започват прво с редуцирањето на падежната система *при имената и намалявањето на формите*.

2. Тоа води до *отпаѓањето на сложените форми* и при причастията.

3. След тоа започва *отпаѓањето на сегашните страдателни причастия* от състава на сложените глаголни форми за изразявање на страдателен залог.

4. И накрај следва процесът по *адективизација* на някои от сегашните страдателни причастия, т.е. пълното им исчезвање от причастната система на езика и функционирањето им како именна част на речта.

Литература

- [1] – Герджиков, Г. Характерът на морфологическите опозиции и организацијата на многочленните системи. // *Български език*, 1974, № 1, с. 34–47.
- [2] – Герджиков, Г. Отново за спорните въпроси на българската темпорална система. // *Език и литература*, 1975, № 4, с. 61–71.
- [3] – Герджиков, Г. Българските глаголни времена како система. В: Пашов, П., Ницолова, Р. (Съст.) *Помагало по българска морфологија. Глагол*. Софија: „Наука и изкуство“, 1976, с. 224–229.
- [4] – Герджиков, Г. За системно обусловените значења на граматическите категории. В: *Славистични изследвања*. Софија: „Наука и изкуство“, 1978, с. 73–83.
- [5] – Герджиков, Г. Тенденцијата към аналитизъм – определение, метод за измервање, причини, следствија. // *Съпоставително езикознање*, 1983, № 5, с. 46–55.
- [6] – Герджиков, Г. Неравномерниот ход на развојот към аналитизъм в различните звена на системот и неговите причини. В: *Втори меѓународен конгрес по българистика. Доклади Т. 2. Историја на българскиот език*. Софија: БАН, 1987, с. 32–41.
- [7] – Герджиков, Г. Преустройство на темпоралната система в старобългарскиот период и началото на специфичниот път на развојот на българскиот глагол. В: *Славјанска филологија. Доклади и статии за X меѓународен конгрес на славистите. Т. 19. Езикознање*. Софија: БАН, 1988, с. 127–137.
- [8] – Герджиков, Г. Развојот на индоевропејските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологични зависимости. // *Съпоставително езикознање*, 1990, № 4–5, с. 151–157.
- [9] – Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграѓаат значењата на българските глаголни времена. // *Български език и литература*, 1999, № 2–3, с. 3–17.
- [10] – Герджиков, Г. *Преизказвање на глаголниот дејствие в българскиот език*. Софија: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. 270 с., ISBN 954-07-1834-1.
- [11] – Добрев, Ив., Икономова, Ж., Тотоманова, А.-М. *Старобългарскиот език. X клас на НГДЕК*. Софија: „Народна просвета“, 1987. 182 с.
- [12] – Добрев, Ив., Икономова, Ж., Тотоманова, А.-М. *Старобългарскиот език. XI клас на НГДЕК*. Софија: „Просвета“, 1991. 156 с.

- [13] – Илчев, П. За спецификата на старобългарския *Dativus absolutus*. // *Български език*, 1963, №13, с. 211–233.
- [14] – Минчева, А. Дателен самостоятелен падеж (*Dativus absolutus*). В: *Граматика на старобългарския език*. София: БАН, 1991, с. 449–451.
- [15] – Тотоманова, А.-М. Единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI век. В: Попконстантинов, К., Тотоманова, А.-М. *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 79–173.
- [16] – Шалагин, В. Особенности на темпоралната парадигма на страдателния залог в българския език. // *Български език*, 2008, №3, с. 71–78.
- [17] – Шалагин, В. За някои основни моменти при видоопределянето на страдателните причастия в историята на българския език. // *Български език*, 2009, №2, с. 92–99.
- [18] – Шалагин, В. Темпоралната парадигма на страдателния залог в старобългарски език. В: *Научни трудове в памет на Георги Герджиков*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011, с. 392–409.

